

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

АДАПТАЦІЙНА ПОВЕДІНКА УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ЕНЕРГОКРИЗИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНІ РОЗДУМИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНИХ РОЗВІДОК

ADAPTIVE BEHAVIOR OF UKRAINIANS IN THE ENERGY CRISIS DURING THE WAR: THEORETICAL REFLECTIONS BASED ON THE RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

Окреслено поняття соціальної адаптації як процесу і результату активного пристосування індивіда або соціальної групи до вимог та очікувань учасників нової або зміненої соціальної системи. Проходячи соціальну адаптацію соціальний об'єкт, соціалізується, інкультурується; проходить адаптацію трудову; узгоджує самооцінки та зовнішні оцінки, власні бажання й очікування з реальними можливостями й умовами соціального середовища.

Однією з практик соціальної адаптації до середовища, що кардинально змінилося, є зміна в сфері споживчої поведінки. Практики споживання отримують нові стратегії, визначаються новим комплексом чинників, розуміння яких важливе з огляду на їхнє домінування у динаміці суспільного розвитку.

Зазначено, що одним з основних елементів споживчої поведінки українців під час війни є необхідність максимально ефективно розпоряджатися обмеженими ресурсами та забезпечувати виживання у складних умовах. Це призвело до зміни попиту на товари та послуги, а також до виникнення нових споживчих пріоритетів.

Проаналізовано результати емпіричного дослідження, яке показало, що під час енергокризи, українці зосередили свою увагу на придбанні товарів, які були важливими для життя та виживання без електрики. В цілому дослідження показало активізацію адаптаційного потенціалу українців, який проявився в змінах як самої адаптаційної поведінки, так і моделях її формах споживання. Під адаптаційною поведінкою розглядаємо перманентний соціальний процес, який супроводжує глобальні, різкі й кардинальні зміни в соціальному середовищі та спонукає до змін в соціальних практиках, а далі й трансформації у більш масштабних соціальних відносинах таких як соціальні інститути.

Ключові слова: адаптаційна поведінка, споживання, українці, війна, енергокризи.

The concept of social adaptation as a process and result of active adaptation of an individual or a social group to the requirements and expectations of participants in a new or changed social system is outlined. Undergoing social adaptation, a social object is socialized, inculturated; undergoes labor adaptation; reconciles self-assessments and external assessments, their own desires and expectations with real opportunities and conditions of the social environment.

One of the practices of social adaptation to a radically changed environment is a change in consumer behavior. Consumption practices receive new strategies, are determined by a new set of factors, the understanding of which is important given their dominance in the dynamics of social development.

It is noted that one of the main elements of consumer behavior of Ukrainians during the war is the need to dispose of limited resources as efficiently as possible and ensure survival in difficult conditions. This led to a change in demand for goods and services, as well as the emergence of new consumer priorities.

The results of an empirical study are analyzed, which showed that during the energy crisis, Ukrainians focused their attention on the purchase of goods that were important for life and survival without electricity. In general, the study showed the activation of the adaptive potential of Ukrainians, which manifested itself in changes in both adaptive behavior and models and forms of consumption. By adaptive behavior, we consider a permanent social process that accompanies global, abrupt and cardinal changes in the social environment and encourages changes in social practices, and then transformations in larger social relations such as social institutions.

Key words: adaptive behavior, consumption, Ukrainians, war, energy crises.

УДК 748.304
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.68.1>

Бірюкова М.В.

д.психол.н., професорка,
професорка кафедри соціології
і публічного управління
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Григор'єва С.В.

аспірантка, старша викладачка кафедри
соціології і публічного управління
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Вступ. Нові умови соціального середовища викликали потребу швидкого пристосування, адаптування населення. Вся попередня історія українського етносу сформувала у населення високий рівень адаптивних здібностей, а повномасштабне вторгнення країни-агресора і три роки війни збільшила адаптаційний потенціал українців.

Згідно визначенню Великої української енциклопедії, «соціальна адаптація – це процес і результат активного пристосування індивіда або соціальної групи до вимог та очікувань учасників нової або зміненої соціальної системи. Суб'єктом соціальної адаптації може бути індивід чи соціальна група. Індивід, проходячи соціальну адаптацію, соціалізується,

інкультурується; проходить адаптацію трудову; узгоджує самооцінки та зовнішні оцінки, власні бажання й очікування з реальними можливостями й умовами соціального середовища. Соціальна спільнота в ході соціальної адаптації гармонізує свої соціальні відносини, проходить процедури інституціоналізації» [1].

Питанням дослідження проблематики соціальної адаптації присвячені роботи таких класиків та сучасних науковців як Г. Спенсер, Л. Філіпс, Т. Шебутані, Тріандіс. Проблеми соціальної адаптації вивчали такі вітчизняні науковці, як Т. Семигіна, О. Рассказова, Г. Слозанська, І. Албул, І. Жеребко, Н. Коляда, О. Кравченко, М. Міщенко, А. Попович, М. Скочко, К. Чупіна та інші. Соціальну адаптацію внутрішньо переміщених осіб досліджували Н. Мазіна та Н. Скок та інші.

Розвиток теорії соціальної адаптації призвів до формування нових дефініцій соціологічного дискурсу серед яких і «адаптаційний потенціал». На думку О. Колеснік «виступаючи загальним універсальним процесом розвитку, адаптаційний потенціал особи формується й розкривається на основі сукупності потреб зумовлених соціумом (стравами, інститутами, організаціями тощо). Людина сприймає й оцінює потреби, які відображають різні соціальні рівні, як свої власні, й через їх реалізацію забезпечує існування і розвиток суспільства» [2]. Між тим, екстремальні умови повномасштабної війни призвели до того, що адаптаційний потенціал придбав не тільки особистісні ознаки, а й групові й навіть суспільні. В умовах війни можемо говорити про появу адаптаційного потенціалу українців, які вимушені були пристосовуватися до нових реалій. Зміна соціального середовища створила потребу в адаптації до нових умов життя, а за нею і трансформацію соціальних практик, що супроводжували повсякденне життя українців. Одним із механізмів пристосування до кардинально змінених реалій є перетворення споживчої поведінки.

Мета роботи: охарактеризувати адаптаційну поведінку українців в умовах кризи енергозабезпечення під час війни.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок соціальної адаптації індивід чи група набуває здатності усвідомлено орієнтуватися в ситуаціях, вдаватися до адекватних моделей поведінки, обирати ресурси для реалізації своїх потреб і прагнень.

Соціологічні концепції визначають соціальну адаптацію особистості як предмет диференційованої взаємодії між людиною як системою (суб'єктом соціальної активності), що має чітку структуру та її середовищем (або частиною цього середовища) та виражається у випадках змін взаємовідносин цієї людини з соціальним середовищем її функціонування.

Концептуальні підходи соціальної адаптації мають загальну характеристику: основна функція соціальної адаптації – поліпшення чи оптимізація (у сенсі підвищення ефективності діяльності) здатності у тих чи інших обставинах навколишнього середовища досягати значних цілей, що є наслідком задоволення певних потреб та їх осмисленням (різного ступеня усвідомленості) [3].

Можемо визначити, що в умовах війни соціальна адаптація українців набула певних форм, які виразились у моделях адаптаційної поведінки. А саме, активна модель адаптаційної поведінки пов'язана з пошуком та встановленням нових соціальних зв'язків; пристосуванням власних соціальних практик до трансформованих умов соціального середовища; пошуком нових джерел доходу чи фінансової допомоги (виплати від держави, міжнародних фондів, близьких та друзів), що дають швидкий ефект; жорстким режимом економії витрат; активною перебудовою повсякденних практик, які пов'язані з високим рівнем небезпеки. За цією моделлю темп адаптації високий, вона переважно характерна для молодих осіб, мешканців великих міст, осіб з високим рівнем освіти та матеріально спроможних. Характер адаптації широкий (охоплює всі сфери життєдіяльності людини).

Інша модель адаптаційної поведінки – консервативна. При цьому особа намагається зберегти традиційні соціальні зв'язки, незважаючи навіть на їх неефективність; залишається ілюзорно незмінною структура соціального життя; зберігається стара модель витрат; практично відсутній режим економії витрат. Людина пасивна у вибудові нових соціальних практик, її поведінка багато в чому інерційна. Відсутні активні соціальні практики. Виникають проблеми, які вирішуються традиційним способом чи очікується їх вирішення на державному рівні. Низький темп адаптації. Адаптація має, як правило, локальний частковий характер, характерна для людей старшого віку, мешканців маленьких містечок і сіл, осіб, що мають низький рівень освіти та відносять себе до незаможного соціального прошарку.

І нарешті, змішана модель. Людина не обрала кінцеву модель поведінки. За окремими ознаками діє за моделлю консервативної, за іншими – за моделлю активної поведінки. Переважають традиційні соціальні зв'язки, хоча розпочався пошук нових. Структура соціальних практик стара, але спостерігаються зміни в асортименті повсякденних соціальних практик (наприклад, споживча поведінка); зберігається витратна модель домогосподарювання; більш жорсткими стають вимоги до економії витрат; пошук нових джерел отримання коштів; залишається прагнення до збереження попереднього соціального статусу.

Адаптація вибіркова, тобто залежить від виду та ступеня інтенсивності впливу факторів зовнішнього середовища.

Однією з практик соціальної адаптації до середовища, що кардинально змінилося, є зміна в сфері споживчої поведінки. Практики споживання отримують нові стратегії, визначаються новим комплексом чинників, розуміння яких важливе з огляду на їхнє доминування у динаміці суспільного розвитку. Зараз, під час війни, на споживчу культуру українців значно вплинули наступні фактори: доступність товарів, їх ціна, зміни в економіці, страх та нестабільність, а також культурні традиції та цінності [4].

У контексті підготовки до зими 2022–2023 років спостерігалось значне зростання споживчої активності українців, спрямованої на адаптацію до нових умов, викликаних пошкодженнями інфраструктури та загрозою обстрілів. Ці умови стимулювали розвиток нових форм поведінки споживачів і трансформацію підходів до побутового облаштування. В цьому сенсі можемо говорити про колективні та індивідуальні споживчі моделі поведінки як прояви адаптаційного потенціалу сучасних українців.

У якості прикладу індивідуальних форм споживання як форми адаптаційної поведінки в умовах кризових змін розглянемо прилаштування до виживання в умовах енергокризи.

Уряд країни ще з літа 2022 року попереджав громадян, що підготовка до зимового періоду триває, але через необхідність заощаджувати газ опалювальний сезон цього року можуть розпочати пізніше та завершити раніше. Було неодноразово зазначено, що температура в житлових приміщеннях може бути на рівні 17–18 градусів, що нижче встановлених норм. Українців закликали заздалегідь готуватися до холодів. Попит на різні категорії товарів змінювався залежно від ситуації в країні. Зокрема, військова агресія проти України спровокувала значний ажіотаж і зростання попиту на такі товари, як генератори, мініелектростанції, павербанки та джерела безперебійного живлення.

Для фіксування особистісних проявів адаптаційної поведінки під час загострення енергокризи в Україні було проведено методом анкетування через використання Google-форм дослідження. У ньому взяли участь 1500 мешканців Харкова та Харківської області. Соціально-демографічний розподіл респондентів встановив, що серед опитаних 62% становили жінки, а 38% – чоловіки, які рівномірно представляють чотири вікові групи від 18 до старших 66 років. Серед респондентів були представники різних типів населених пунктів: близько половини опитаних мешкають в обласному центрі, кожен четвертий – у районному центрі або місті

районного значення, майже п'ятий – у селищах міського типу, а кожний десятий – у селах.

За типом житла респонденти поділилися майже порівну: трохи менше половини проживають у приватних будинках, решта – у квартирах багатоповерхових будинків. Серед опитаних рівномірно представлені родини з дітьми та бездітні.

Результати опитування показали сформованість певних соціальних практик, що фіксують прояв високого ступеню активного адаптаційного потенціалу українців на особистісному рівні. Так, українці почали масово купувати товари, які раніше вважалися спеціалізованими: портативні газові пальники, генератори, power bank, теплий одяг, свічки, ліхтарики та дрова. Споживчі рішення базувалися на таких чинниках, як вартість, доступність та поради знайомих. Інтернет став ключовим джерелом для пошуку та придбання генераторів, power bank, а також для вибору якісних і доступних альтернатив.

Українці активно обмінювалися досвідом, інформацією та ідеями щодо підготовки до зими, що сприяло створенню нових форм соціальних зв'язків. Жінки частіше приймали рішення про закупівлю побутових товарів самостійно, тоді як чоловіки були залучені до придбання більш технічного обладнання, такого як генератори. Підготовка до зимового періоду вимагала значних фінансових витрат. Половина опитаних родин була змушена брати кредити або позичати кошти у знайомих. Це свідчить про зростання фінансового навантаження на домогосподарства, особливо в малих містах та селищах міського типу. Абсолютна більшість респондентів зазначила, що всі або майже всі придбані товари були корисними під час зими. Це вказує на високу ефективність адаптаційних практик і здатність населення швидко реагувати на нові виклики.

Колективні форми споживання в сфері енергозахисту від агресивно-терористичної поведінки росії по відношенню до цивільного населення можемо розглядати на рівні загальнодержавної політики та рівні місцевої самоорганізації населення.

Так, Пункти незламності, створені в Україні внаслідок російської агресії, стали не лише практичним інструментом виживання, а й важливим соціальним феноменом. Вони демонструють, як суспільство адаптується до надзвичайних умов, розвиває соціальну згуртованість і створює нові форми колективної підтримки. У кризові моменти українці показують високий рівень солідарності. Пункти незламності стали місцем, де люди не лише шукають допомоги, а й взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, емоційною підтримкою та ресурсами. Це посилює соціальні зв'язки, що є критично важливим для стійкості суспільства.

Станом на грудень 2024 року в країні створено 13 400 таких пунктів, що становить 110% від запланованої кількості [5]. Більшість пунктів обладнані генераторами, запасами води та їжі, що робить їх «острівками тепла та зв'язку» для населення. Згідно з опитуванням, 72% респондентів зазначили, що у їхньому населеному пункті є пункт незламності. Водночас у сільській місцевості майже 40% мешканців повідомили, що таких пунктів у них немає.

Організація таких пунктів державними, волонтерськими та міжнародними структурами демонструє, як інституції реагують на виклики. При цьому спостерігається зміцнення або, у деяких випадках, падіння довіри до державних структур, залежно від ефективності їхніх дій.

Створення і функціонування пунктів часто ініціюється місцевими громадами. Це підтверджує високий рівень громадянської активності українців, готовність брати на себе відповідальність і допомагати іншим. Пункти незламності формують нові норми поведінки: взаємодопомога в надзвичайних умовах, готовність до непередбачуваних ситуацій, культура виживання. Ці норми можуть закріпитися навіть після завершення кризи.

Здатність пристосуватися до змін у середовищі, наприклад, обмежений доступ до базових послуг, є важливим елементом адаптації. Пункти незламності забезпечують базові потреби, дозволяючи людям швидше адаптуватися до змін.

На мікрорівні об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) стали ключовими агентами соціальної адаптації в умовах тривалих відключень електроенергії в Україні. Їх діяльність можна аналізувати через призму колективної адаптації, соціальної згуртованості та взаємодії в кризових умовах.

ОСББ активно займалися організацією альтернативних джерел енергопостачання. Це включало:

- закупівлю та встановлення генераторів для забезпечення базових потреб мешканців (ліфти, освітлення в під'їздах, насосні системи для води);
- пошук рішень для обігріву спільних приміщень (створення «теплих кімнат»);
- забезпечення доступу до інтернету через резервні джерела енергії.

ОСББ тут виступають як «посередницькі інституції», які здатні швидко мобілізувати ресурси і забезпечити оперативні рішення на локальному рівні.

Головною функцією їх діяльності стала координація мешканців через організацію спільних зборів для прийняття рішень про закупівлю обладнання чи розподіл коштів або колективний розподіл завдань (наприклад, чергування біля генераторів, обслуговування техніки).

Діяльність ОСББ є прикладом горизонтальної взаємодії, яка сприяє зміцненню соціального капіталу в громаді. Спільна участь у вирішенні проблем підвищує довіру між мешканцями. В тому числі відбувається й фінансова адаптація: збір додаткових внесків на закупівлю генераторів, пального або інших ресурсів; перегляд фінансових планів ОСББ з урахуванням нових викликів. Фінансова солідарність стає індикатором готовності мешканців інвестувати у спільне благо.

У кризові моменти ОСББ виступали платформою для комунікації та взаємодії мешканців. Це дозволило зменшити рівень паніки і розгубленості. Взаємодопомога, наприклад, спільна організація харчування або обігріву для найуразливіших (літніх людей, сімей із дітьми) виступила чинником соціальної згуртованості. Таким чином, відключення світла створює умови для формування нових соціальних зв'язків і зміцнення існуючих.

ОСББ об'єднує мешканців із різним рівнем доходів, що сприяє вирівнюванню доступу до ресурсів.

Таким чином можемо зробити висновок, що діяльність ОСББ під час відключення світла в Україні є яскравим прикладом колективної адаптації та самоорганізації. Ці об'єднання відіграють важливу роль у зміцненні соціальної згуртованості, вирішенні нагальних проблем і формуванні нових норм поведінки в умовах кризи. Успішність ОСББ свідчить про високий потенціал громадянського суспільства в Україні та здатність спільнот ефективно адаптуватися до викликів.

Висновки з проведеного дослідження. Загалом результати дослідження продемонстрували активізацію адаптаційного потенціалу українців, який виявився у змінах як адаптаційної поведінки, так і моделей та форм споживання. Адаптаційну поведінку можна розглядати як безперервний соціальний процес, що супроводжує масштабні, раптові та кардинальні зміни в соціальному середовищі. Цей процес стимулює зміни у повсякденних соціальних практиках, а згодом – і трансформацію ширших соціальних відносин, зокрема соціальних інститутів. Соціально-економічна адаптація цивільного населення в умовах війни є об'єктивно необхідним механізмом інтеграції індивіда в оновлене соціальне середовище. У цьому процесі людина не лише задовольняє базові потреби та досягає своїх життєвих цілей, а й набуває здатності впливати на позитивні зміни самого середовища [6].

Під час відсутності електропостачання українці спрямували свою увагу на придбання товарів, які забезпечували базові потреби для життя та виживання без електрики. Серед найбільш затребуваних товарів були свічки, ліхтарі, батарейки, генератори, консервовані продукти,

бутильована вода та інші засоби для зберігання їжі й води. Деякі споживачі також звернули увагу на товари, що сприяли зниженню стресу та допомагали відволіктися від напруженої ситуації, такі як книги, настільні ігри та інші форми розваг. Загалом, споживча поведінка українців у період блекаутів була адаптована до надзвичайних умов, акцентуючи увагу на придбанні лише найнеобхіднішого для виживання та забезпечення мінімального комфорту.

Пункти незламності в Україні є прикладом того, як суспільство реагує на екстремальні ситуації через об'єднання ресурсів, інституційну координацію та соціальну підтримку. Це феномен, який не лише забезпечує виживання, а й сприяє зміцненню національної ідентичності, громадянської згуртованості та адаптивності на рівні як окремих людей, так і суспільства в цілому.

У подальших дослідженнях планується розгляд інших проявів адаптаційного потенціалу українців в умовах війни, систематизацію соціологічного дискурсу стосовного цього соціального феномену та проведення емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика українська енциклопедія. https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0
2. Колісник О. В. Адаптаційний потенціал як складова ідентифікаційних стратегій особистості. *Грані*. № 8 (124). 2015
3. Споживча поведінка українських домогосподарств : монографія / Ю. Ф. Пачковський, А. О. Максименко. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 292 с.
4. Максименко А. Споживча поведінка: концептуалізація поняття та чинники, що її детермінують. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. ; [редкол.: О.Л. Скідін (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : КПУ, 2010. Вип. 44. С. 140–146.
5. В Україні облаштовані майже 13 тисяч пунктів незламності. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3847652-v-ukraini-oblastovani-majze-13-tisac-punktiv-nezlamnosti.html>
6. Мазіна Н. Е. Соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб: підходи до виміру. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2016. Вип. 12. С. 131–138, с. 136